

HANNAH ARENDT

POLITIEK DENKER

Dirk De Schutter en Remi Peeters

Derde druk

Klement | Pelckmans

Bij de productie van dit boek is gebruikgemaakt van papier dat het keurmerk Forest Stewardship Council® (FSC®) draagt. Bij dit papier is het zeker dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid. Ook is het papier 100% chloor- en zwavelvrij gebleekt.

www.uitgeverijklement.nl

www.pelckmans.be

Derde druk 2016

© 2015 Uitgeverij Klement, Zoetermeer

Alle rechten voorbehouden.

Ontwerp omslag: Marion Rosendahl

Foto omslag: Hannah Arendt, New York 1944. Foto: Fred Stein © Fred Stein

Archive, fredstein.com

Opmaak binnenwerk: Prezns, Marco Bolsenbroek

ISBN 978 90 8687 145 2 (Nederland)

ISBN 978 90 289 8020 4 (België)

NUR 730

D/2015/0055/206

INHOUDSOPGAVE

Proloog.....	7
Sigla.....	11
Deel 1	
Vita activa.....	13
1. Nataliteit.....	14
2. Arbeiden-werken-handelen.....	18
3. Arbeiden.....	21
4. Werken.....	26
5. Handelen.....	32
6. Het kunstwerk.....	41
7. Vergeven en beloven.....	46
8. Vergeven.....	49
9. Beloven.....	57
10. Vita activa – vita contemplativa.....	60
Deel 2	
Politiek.....	65
1. Wereld.....	66
2. Wereld: privé en publiek.....	71
3. Macht.....	76
4. Geweld.....	82
5. Macht en duurzaamheid.....	89
6. Vrijheid.....	93
7. Belofte en wet.....	99
8. Soevereiniteit.....	105
9. Gezag of autoriteit.....	109
10. De paradox van de stichting.....	117

11. Politiek en mensenrechten	121
12. Waarheid en vrijheid van meningsuiting	127
13. Burgerlijke ongehoorzaamheid.	134
14. Vriendschap	140

Deel 3

De verwoestijning van de wereld	145
1. Totalitarisme	146
2. De posttotalitaire samenleving	153
3. Gedachteloosheid en banaliteit van het kwaad	162
4. De consumptiemaatschappij	169
5. Verwoestijning	173
6. Het politieke en het sociale	177
7. Solidariteit, geen medeleven	184
8. Israël	188
Coda Politiek en ethiek	197
Literatuur	204

PROLOOG

Dit boek is geschreven vanuit de sterke overtuiging dat Hannah Arendt ons veertig jaar na haar dood nog iets te zeggen heeft als politiek en als historisch denker: aan ons, mensen van de eenentwintigste eeuw, die, geconfronteerd met een zware financieel-economische crisis, niet weten hoe de politiek de potentieel destructieve krachten van de economie het hoofd kan bieden; aan ons, die vrijwel dagelijks gealarmeerd worden door de gigantische vervuiling van de aarde, maar niet bij machte blijken om die rampzalige evolutie te keren; aan ons, die wel lippendienst bewijzen aan de rijkdom van de multiculturele samenleving, maar tegelijk onze droom van een etnisch-cultureel homogene samenleving niet kunnen loslaten; aan ons, die niet de noodzaak ervaren om de eigen levenswijze ter discussie te stellen, hoezeer we ook door brutale aanslagen en terreurdaden van religieuze fundamentalisten opgeschrikt worden; aan ons, die bijzonder moeilijk kunnen toegeven dat al deze problemen en uitdagingen ons verlammen en stuurloos maken, want onder geen beding willen we naïef zijn; aan ons, die onze machteloosheid liever verbergen achter boertige onnozelheid en een masker van hooghartig cynisme; aan ons, die in deze woelige tijden het spoor bijster geraakt zijn, mede omdat we lijden aan een algehele spraak- en begripsverwarring en een onpeilbaar gebrek aan oordeelsvermogen.

Een ijskoud recitatief van overal ter wereld gepleegde gruweldaden – Islamitische Staat, Boko Haram, Gaza, Lampedusa – en archaïsche heerszucht – Griekenland, Oekraïne – heeft het schrijven van dit boek begeleid, alsof we eraan herinnerd moesten worden dat de politiek elke greep op de wereld verloren heeft.

Misschien zou Arendt erop wijzen dat de eerste helft van de twintigste eeuw nog minder hoop op een vrije en rechtvaardige wereld wettigde. Toch ligt hier de bijna ongeëvenaarde grootheid van Arendt: dat ze de mogelijkheid van de politiek, van een avontuur dat in Athene en Rome begonnen is, is blijven verdedigen en nooit gezwicht is voor de duivels-verleidelijke idee van een onafwendbare, catastrofale afloop, maar integendeel aan het wankele geloof in een miraculeus nieuw begin is blijven vasthouden.

Dit boek biedt geen alomvattende studie van het filosofisch oeuvre van Arendt, maar wel een inleiding op en uiteenzetting van haar politieke theorie. Het is onderverdeeld in drie grote delen: het eerste deel biedt een inzicht in Arendts antropologische analyse van de menselijke basisactiviteiten, het tweede behandelt de kernbegrippen van haar politieke theorie, het derde concentreert zich op de teloorgang van de politiek in de moderne en hedendaagse tijd. De drie delen bestaan uit korte lemmata, waarvan de titel telkens verwijst naar een belangrijke *topic* in Arendts politieke theorie. Hoewel het raadzaam is om zich bij het lezen aan de in het boek gepresenteerde volgorde te houden, kunnen alle hoofdstukken of lemmata ook apart en los van elkaar worden gelezen.

Arendt bezat ontegensprekelijk de gave van het geschreven woord. Haar oeuvre bevat vele rake, beeldrijke en aangrijpende zinnen. In ons betoog hebben we vaak blokcitaten ingelast: die laten Arendt zelf aan het woord en geven de lezer de kans om rechtstreeks met Arendts eigen taal en manier van formuleren kennis te maken.

Wij hopen met ons boek die lezers te bereiken die Arendts zorg voor de wereld delen en, zoals zij, de ongeruste getuige zijn van de groeiende ontwrichting van de wereld. Wij hopen dat Arendts grote mentale en intellectuele weerbaarheid hen mag inspireren om het gevecht met de ontwrichte wereld niet uit de weg te gaan. Indachtig de memorabele spreuk van William Shakespeare waarin Arendt zich herkende: "The time is out of joint; o cursed

spite that ever I was born to set it right' / 'De tijd is verstuikt; vervloekte kwelling dat ik geboren ben om hem te spalpen'.

Wie in de grootste beproeving en de meest ondankbare omstandigheden al jarenlang een dergelijke mentale en intellectuele weerbaarheid aan de dag legt, is de Israëlische schrijver David Grossman. Aan hem dragen wij dit boek op.

SIGLA

Wij hebben zo veel mogelijk gebruik gemaakt van de bestaande Nederlandse vertalingen van Arendts teksten. Als we die letterlijk overnemen, gebruiken we sigla in de lopende tekst; als we de vertaling hebben aangepast, verwijzen we in een voetnoot zowel naar de oorspronkelijke tekst van Arendt als naar de Nederlandse vertaling.

OT The Origins of Totalitarianism

T Totalitarisme

HC The Human Condition

MC De menselijke conditie

OR On Revolution

ORev Over Revolutie

EJ Eichmann in Jerusalem. A Report on the Banality of Evil

EiJ Eichmann in Jeruzalem. Een verslag over de banaliteit van het kwaad

TVT Tussen verleden en toekomst

CC De crisis in de cultuur

BPF Between Past and Future

MDT Men in Dark Times

PDT Politiek in donkere tijden

LKP Lectures on Kant's Political Philosophy

CR Crises of the Republic
OG Over geweld

D Denken
W Willen

EU Essays in Understanding

VO Verantwoordelijkheid en oordeel

JW The Jewish Writings
JE Joodse essays

WP Was ist Politik?

DEEL 1

Vita activa

ἀρχὴ γὰρ καὶ θεὸς ἐν ἀνθρώποις ἰδρυμένη σῶζει πάντα

Het begin is als een god, die alle dingen redt,
zolang hij onder de mensen woont

Plato, *De wetten* 775

1. NATALITEIT

In een brief van 18 mei 1952 aan haar echtgenoot, Heinrich Blücher, vertelt Arendt dat ze in München een opvoering van Händels *Messiah* heeft bijgewoond. Met veel enthousiasme schrijft ze dat nu pas de filosofische draagwijdte van het christendom tot haar is doorgedrongen: ‘Wat een werk ... Voor het eerst werd mij duidelijk hoe grandioos de uitspraak is *For unto us a child is born*. Het christendom, dat is toch wel iets.’¹ Arendt geeft hier onmiskenbaar te verstaan dat ze aan het kerstverhaal uit het *Nieuwe Testament* het principe van nataliteit ontleent.

Ondanks haar Joodse afkomst heeft Arendt altijd veel interesse in het christendom betoond. Ze dient in 1929 bij Karl Jaspers een dissertatie in over het liefdesbegrip bij Augustinus. Aan deze kerkvader ontleent ze een citaat dat haar zeer dierbaar is: ‘Initium ut esset, homo creatus est’, ‘Opdat er een begin zij, werd de mens geschapen’. Deze uitspraak begeleidt als een *basso ostinato* haar hele oeuvre: ze staat onder meer te lezen in de laatste regels van *Totalitarisme*, in het hoofdstuk over handelen van *De menselijke conditie*, in haar essay over vrijheid in *Tussen verleden en toekomst*, in hoofdstuk 5 van *Over revolutie* en op de laatste bladzijde van *Willen*.²

De eerste expliciete uiteenzetting over het principe *nataliteit* vinden we in *De menselijke conditie*. De mens wordt geboren. Dat is een van de fundamentele condities van het menselijk leven op aarde. Geboren worden is niet alleen ‘tot leven gewekt worden’,

---

1 Hannah Arendt / Heinrich Blücher, *Brieven 1936-1968*, p. 270.

2 Zie respectievelijk T 350; MC 162; TVT 97; OR 252 en W 217.

maar bovenal ‘ter wereld komen.’³ Met de geboorte verschijnt iets nieuws in de wereld. Alle mensen zijn nieuwkomers, op grond van hun geboorte. Arendt wijst erop dat de Grieken met het woord ‘nieuw’ (*neos*) een pasgeborene aanduiden. Om echter een zekere bestendigheid te verwerven, moet het nieuwe van de fysieke geboorte telkens hernomen worden. Dat gebeurt in de drie menselijke basisactiviteiten: *arbeiden*, *werken* en *handelen*.⁴ Hoewel arbeiden en werken ook iets nieuws in de wereld brengen, gebeurt dit bij uitstek in het handelen, dat het domein van ethiek en politiek opent. Handelen begrijpt Arendt als het beginnen van iets nieuws. Handelen en beginnen horen wezenlijk samen (zie MC 16).

Met deze aandacht voor de geboorte staat Arendt in de geschiedenis van de wijsbegeerte nagenoeg alleen. De traditionele filosofie en de christelijke theologie hebben zich vooral toegelegd op het *memento mori* (‘gedenk dat je zult sterven’) – paradoxaal genoeg met het oog op het overwinnen van de dood en het bekomen van een eeuwig leven in het hiernamaals. Martin Heidegger heeft met deze traditie gebroken en een existentie-filosofie ontwikkeld die in het teken staat van het *Sein zum Tode*. Het is volgens hem zaak om de radicale eindigheid, en dus de sterfelijkheid van de menselijke existentie, onder ogen te zien. Arendt, die in 1924 Heideggers colleges volgde, wuift deze eis allerminst weg, maar voegt er de dimensie van nataliteit aan toe. In feite gaat het om meer dan een gewone toevoeging. Het traditionele onderscheid tussen *vita contemplativa* (het beschouwelijke leven) en *vita activa* (het actieve leven) voert Arendt terug op het onderscheid tussen sterfelijkheid en nataliteit. Het beschouwelijke leven, dat door de metafysica aanbevolen wordt, is geworteld in de sterfelijkheid en de hoop om die in een eeuwig leven te overwinnen; het actieve leven, waarvan het politieke de hoogste belichaming vormt, is geworteld in de nataliteit. Anders gezegd: wie zich aan de beschouwing overgeeft, maakt zich los van de

---

3 Deze gedachte is hernomen door Peter Sloterdijk, bijvoorbeeld in zijn boek *Eurotaoismus*.

4 Zie het lemma ‘Arbeiden – werken – handelen’.

wereld en oefent zich in het sterven; hij bereidt zijn ziel voor op een eeuwig leven, los van het lichaam.⁵ Wie zich in het actieve leven engageert, neemt de zorg voor de wereld en de menselijke aangelegenheden op zich. Hij is dus overtuigd van de mogelijkheid van vernieuwing. Nataliteit en politiek horen bijeen, zoals mortaliteit en metafysica bijeen horen. Met deze uitleg ondergraaft Arendt meteen de traditionele onderschikking van het actieve aan het contemplatieve leven.

Daar het handelen de politieke activiteit bij uitstek is, zal waarschijnlijk de centrale categorie van het politieke denken, anders dan bij het metafysische denken, gezocht moeten worden in de nataliteit en niet in de sterfelijkheid.

MC 16

Weliswaar erkent Arendt dat de traditie aandacht gehad heeft voor het feit van de geboorte: zoals gezegd, duidde de Griekse taal een pasgeborene aan als een ‘nieuweling’, en viert het christendom de geboorte van een goddelijke verlosser. Toch heeft die traditie volgens Arendt nooit de volledige draagwijdte van de nataliteit ingeschat: de traditie heeft met andere woorden nooit de band tussen geboorte en het vermogen om iets nieuws te beginnen onderkend. (Zelfs Augustinus, aan wie Arendt dat prachtige citaat ontleent, blijft hier in gebreke.) Deze ontwikkeling is volgens Arendt grotendeels te wijten aan de reusachtige stempel die Plato op de westerse cultuur heeft gedrukt. Ze beklemtoont dat de filosofie met Plato ontstaan is uit een conflict met de politiek. Uiteraard heeft ze hier de veroordeling van Socrates door de Atheense *polis* in gedachten. Dit conflict heeft geleid tot een nagenoeg totale blindheid ten aanzien van het handelen en het wezenlijk politieke; dit gaat gepaard met een verwaarlozing van het feit van de geboorte. Plato’s politieke filosofie, die in de dialoog *De Staat* het ideaal van de filosoof-koning formuleert, wordt door Arendt volledig verworpen.

---

5 Denken is een oefening in het sterven (zie Plato’s *Phaedo* 64).

Arendt verbindt geboren worden en handelen. Dit mag verwondering wekken: geboren worden is immers bij uitstek een passieve aangelegenheid – getuige de passiefconstructie in vele talen: *to be born, être né, nasci*. Toch beklemtoont Arendt dat de activiteit bij uitstek, het handelen, een herneming van de geboorte inhoudt. Is dit geen onmogelijk huwelijk tussen activiteit en passiviteit, waarbij activiteit het wint van passiviteit en deze laatste volledig dreigt te verdwijnen? Dat is bij Arendt zeker niet het geval. Het handelen dat zij beschrijft, wordt blijvend door passiviteit getekend: wie handelt, is aangewezen op anderen; hij kan onmogelijk voorzien wat zijn daad teweeg zal brengen, hij is geen meester over de gevolgen, hij *ondergaat* ook altijd wat hij *doet*: ‘the actor is never merely a “doer”, but always and at the same time a sufferer’ (HC 190). Maar ook dan blijft de vraag of Arendt voldoende recht laat wedervaren aan de passiviteit in de menselijke conditie, aan het *onvermogen* dat ook in elke geboorte schuilt en dat mensen belet om te (her)beginnen. Kennen we niet allemaal de terneergeslagenheid na een tegenslag, zeggen we niet allemaal af en toe: ik ben tenslotte wie ik ben, ik kan mezelf niet veranderen, hoe graag ik dat ook zou willen? Zoals Heidegger aangeeft, houdt de menselijke existentie een *geworpenheid* in, dit wil zeggen: een overgeleverd-zijn aan een onophefbaar tekort.

Ons korte, zich naar de dood spoedende leven zou onvermijdelijk slechts kunnen resulteren in de ondergang en vernietiging van alles wat menselijk is, als wij niet het vermogen bezaten deze dodenmars te onderbreken en iets nieuws te beginnen, een vermogen dat ligt opgesloten in het handelen, als om ons er voor altijd aan te herinneren dat mensen, al zijn zij sterfelijk, niet zijn geboren om te sterven maar om een begin te maken.